

A ZSOLTÁRKÖNYV.

I.

A biblia könyvei közül ez forog legtöbb kézen; ezt használják, zsidók és keresztények, nyilvános és magán isteni tiszteletük alkalmával legtöbbször.

És ha a magyar, nemzeti irodalom szempontjából tekintjük ezen könyvet, s kérdezzük: birjuk-e, annak oly fordítását, mely a nemzeti nyelv s irodalom mai álláspontjának megfelel? ... tagadólag kell válaszolnunk.

A keresztény egyházak, a katolikus és protestáns, saját hivatalos fordításokkal birnak.

A protestánsok *Károlyi Gáspár* magyar fordítását használják, 1589-ből; a katolikusok *Káldy Györgyét* 1626-ból.

Héber eredetiből egyik sem fordított. *Károlyi Gáspár* Tremellius latin fordításából fordított magyarra, tekintettel más, korábbi latin fordításokra, köztük a Vulgátára is. *Káldy György* a Vulgátát fordította magyarra. A zsoltárkönyv, mely a Vulgátában foglaltatik, nem héber eredetiből lön fordítva, hanem a görög fordításból, az úgynevezett *Septuaginta*-ból. A Vulgata zsoltárkönyve a régi latin bibliának az úgynevezett *Itala*-nak egyik maradványa. Szent Jeromos 383, vagy 384-ben, Rómában a görög szerint javította az *Itala* zsoltárkönyvének akkor már nagyon megromlott szövegét. *Ez a Psalterium Romanum*. Néhány év mulva, Bethlehembben, alaposabban javította ki ugyanezen könyvet, a görög hexaplaris szöveg szerint, de egyszersmind a héber szövegre is volt tekintettel. Az *Itala* zsoltárkönyvének ezen második, javított átdolgozása a *Psalterium Gallicanum* elnevezést nyerte, mivel legelőször Gallia egyházai fogadták el.

Jeromos később a héber eredeti szövegből is lefordította a zsoltárkönyvet s daczára annak, hogy egyéb fordításai általán elfogadtattak, s az *Itala* latin szövegének helyébe léptek — habár csak két száz év mulva —: a *zsoltárkönyv fordítása* nem lett általános használatú, s a jelenlegi latin bibliában az úgynevezett Vulgátában a *Psalterium Gallicanum* szövege foglaltatik. Jeromos közvetlen fordítása újabban is megjelent **ספר תהלים** Liber Psalmorum Hebraicus atque Latinus ab Hieronymo ex hebræo conversus. Consociata opera ediderunt Constantinus de Tischendorf, J. Baer, Fr. De-

litzsch. Lipsiæ, F. A. Brockhaus 1873. Oka ezen kivételnek az egyházak conservatív jelleme; megszokták a régi zsoltosma-szöveget, könyv nélkül tudták; az újat — a héberből fordítottat —, mely tetemesen eltért a betanult régítől, elejtették. Már nagy haladás vala a Psalterium Gallicanum elfogadása. Az ószövetség egyéb szent könyvei, nem forogtak annyira közkezen, nem valának oly mindennapi használatban, azért ezeknek új fordításait nagyobb akadály nélkül elfogadták. Sz. Ágoston azt írja Jeromosnak: Propterea me nolle tuam ex hebræo interpretationem in ecclesiis legi, ne contra Septuaginta auctoritatem, tamquam novum aliquid proferentes, magno scandalo perturbemus, plebes Christi, quarum aures et corda illam interpretationem audire consueverunt, quæ etiam ab Apostolis approbata est . . . A Septuagintát a keresztények is, és kezdetben a zsidók is, az isten által sugalmazottnak hitték . . . Sz. Jeromos se volt igen kiméletes hevesebb támadói ellen, kik az új fordítások miatt még igazhittőségét is megtámadták, vagy épen mint *Rufinus* pap és író, Krisztustagadónak nevezték. Habeant, qui volunt, veteres libros — így szólt egy alkalommal, Præfat. in. l. Job. a fáradhatlan bibliafordító — vel in membranis purpureis, auro argentoque descriptos, vel uncialibus ut vulgo ajunt, litteris onera magis exarata, quam codices: dummodo mihi, meisque permittant, pauperes habere schedulas, et non tam pulchros codices, quam emendatos! . . . Keményebb a *Prologus Galeatus*: Ut contra latrantes canes qui adversum me rabido ore desæviunt, et circumeunt civitatem, atque in eo se doctos arbitrantur si aliis detrahant . . . orationum vestrarum clypeos opponatis. — Így maradt reánk a régi Italából, a mostani hivatalos latin bibliában, Sz. Jeromos fordításai közt, — a Psalterium Gallicanum. Ugyanezen ferde conservatív szellem okozta, hogy a katolikus magyarok kezében most is a kétszáz húsz éves Káldy-fordítás forog — *Szepessy* — 1835 . . . — *Szabó* — 1851 . . . — *Tárkányi* — 1865 . . . — nem igen lényeges javítással.

A püspökök nyilván ép úgy félték, mint ezelőtt másfél ezer évvel hippói nagy kartársuk . . . *Ne . . . magno scandalo perturbemus plebes Christi!* . . .

A protestánsok is, mintha csak versenyeztek volna a kath. püspökökkel . . . fentartották *Károlyi Gáspár* uralkodását mai napig . . . Nemsokára épen háromszáz éve lesz, hogy uralkodik a protestáns magyar bibliafordítók felett . . .

A magyar ajkú zsidóknak még nincs magyar bibliájuk, magyar zsolotárkönyvük . . .

Mily állapotban van tehát a zsolotárkönyv tekintettel a magyar nyelvre s viszonyítva az eredeti héber szöveghez? . . .

Szomorú állapotban.

Épen olyanban, mint Jeromos idejében, az Itálának nevezett latin fordítás . . .

Panaszkodunk is e miatt . . . és méltán! . . . *Ballagi Mór*; (Tanulmányok a magyar bibliafordítás körül . . . Nyelvtudományi Közlemények, III. köt. 2. cz.) szinte elmondotta panaszát . . . Protestáns egyházi gyűléseken ugyanily panaszt hallhattunk . . . A protestáns sajtóban is . . . A kath. egyház jelen szervezetében a nép, — a világiak, — istentisztelet alkalmával nem énekel zsolotárokat; csak a papok éneklük vagy olvassák a breviariumot a papi zsolozsmát — a misében előforduló zsolotárokat és pedig latinul . . . A szertartások egyéb részei is latin nyelvűek lévén, az ott előforduló zsolotárok is latin fordításban használhatnák.

Tehát a kath. egyházban, nem lévén nemzeti nyelvű szertartása, a zsolotárkönyv magyar fordításának ügye liturgikus szempontból nem oly sürgős . . .

De házi olvasmányul sürgős . . .

A kath. egyház azon rendelete, mely a Vulgata latin fordítását tette hivatalossá: eredményezte, hogy a kath. bibliafordítók a közönség számára mindig a Vulgátát fordították; s gátot vet a közhasználatra szánt, közvetlen, — az eredeti szövegből való fordításnak. Nem is akadna például magyar püspök, aki illetően vállalatot támogatna. Így nem is várhatjuk, hogy kath. író a magyar irodalmat, a Zsolotárkönyvnek az eredetiből való, a tudomány mai színvonalán álló fordításával gazdagítsa.

Ezen rendszabály oka annak is: hogy hazánkban a katolikus egyházi férfiak a bibliai nyelvekkel s a bibliai tanulmányokkal alaposan, tudományosan nem igen foglalkoznak; bibliai irodalmunk egyáltalán nincsen . . . Szabó József a Káldy-Szepessy-magyar biblia nyelvének modernisálója: a német Alliolli-féle bibliafordítás jegyzeteit vette át, a szöveg magyarázatául . . . Ugyanigy a Tárkány-féle kiadás is . . . Nem találkozott önálló vállalatra magyar kath. pap! . . . A legújabb Kálmán-féle Zsolotár-fordítás, versnek jó lehet, de távol áll az eredetitől. A protestánsoknál nincs oly

bénító rendszabály: még is ez idő szerint, levonva Ballagi Mór munkálkodását, vajmi kevés történik a bibliai nyelvek, a bibliai tanulmányok terén.

Protestáns és katolikus theológusok — a papnevelőkben — tanulják a héber és a görög nyelvet; az egyetemeken Budapesten és Bécsben, az összes sémi nyelvek kötelezők a hittudományi tudori szigorlatokon. Külföldi egyetemek is jó példát adnak . . .

És a magyar irodalom még sem látja hasznát! . . . A budapesti országos rabbiképző intézet szaktanárai s törekvőbb növendékei közül, idővel, talán fellelkesül egyik-másik, s a zsidók magyarosodásának hathatós előmozdítására, kezébe veszi a Tehillim könyvet . . .

Egyelőre nagyobb szükségünk van a bibliai könyvek jó magyar fordítására, mint a középkori rabbik irodalmi működésének magyar nyelven való ismertetésére . . . Erre a magyar irodalom, nagyobb kárvallás nélkül, még várakozhatik.

II.

A zsoltárkönyvet illetőleg, elmondom: eredeti, héber szövegére s ennek helyes fordítására vonatkozó észrevételeimet: s hogy ne csupán az elméleti részénél állapodjam meg: egyuttal bemutatom egyes zsoltárok fordítását is.

Legelőször is hangsúlyoznom kell: hogy az eredeti szöveget, a jelenlegi maszoretikus szöveget, nem tartom itészeti szempontból oly épnek, hogy az javításokra ne szorulna . . . Tehát ezt a szöveget, úgy amint a héber biblia kiadásában előfordul, lefordítani hiba volna . . . Hanem történelmi s itészeti segédeszközökkel meg kell előbb állapítani a helyes eredeti szöveget . . .

A zsoltárkönyv héber szövege 1477-ben lőn legelőször kinyomatva; a biblia teljes kiadása később tizenegy év mulva 1488-ban Soneinoban jelent meg.

A sajtó csak sajtóhibákkal jár, melyek könnyebben ellenőrizhetők . . . De a kéziratossá terjesztés, a könyvek másolása sokkal több hibával járt s ezek nem voltak oly könnyen ellenőrizhetők. A zsoltárkönyvet két ezer évig másolták ügyes és ügyetlen, lelkiismeretes és felületes másolók, Ázsiában, Európában és Afrikában . . .

És a héber betűk közt sok a hasonló, melyek a másolók szemeit sokszor megcsalták . . . s annál könnyebben mert ezek nem mindig értették a már holt héber nyelvet, s a másoló általán véve

nem szokott a mondat összefüggésére ügyelni . . . Majd hasonszervű hangok cseréltettek fel, midőn a másoló emlékezetből irt le egy elolvasott, vagy előtte más által felolvasott mondatot. Ez uton is más szók jöttek a szövegbe. Sorokat is ugrott át a másoló szeme, vagy egyes mondatokat, szavakat . . . Egyes szám helyett többest irt; az első személy helyett a másodikat vagy a harmadikat; a jövő helyett a multat vagy a jelent; tagadó szócska helyett, a hanghasonlatosság folytán, más értelmű szócskát . . . Mindez annál észrevétlenebbül került ki a tollából, mert sok századon át a héber nyelvben az önhangzókat nem irták, csak a mássalhangzókat; s később, mikor már irták, a mássalhangzók nagy alakjai mellett csak mellékes, sokszor rosszul kivehető pontok, huzások, vonások alakjában szerepeltek.

Babiloniában a Tigris és Eufrates partjain irattak az úgynevezett babiloniai kodexek; a zsidók régi hazájában Palesztinában a palesztinaiak. Két nevezetes szövegforrás. De szövegük nem vala egyöntetű. Nem különböztek ugyan lényeges dolgokban a keleti és nyugati kéziratok, de elég eltérésük volt ezen kívül.

A zsidó írástudók kénytelenek valának a szöveg épségéről gondoskodni. Egybeirtak, a kéziratok fáradságos öszezhasonlítása után, sok mindent, a mivel a szöveg épségét fentarthatni vélték. Megszámlálták az egyes bibliai könyvek összes fejezeteit, verseit, szavait, betűit; a középső verset, szót, betűt kijelelték. Megjegyezték azon verseket, melyekben a héber ABC összes mássalhangzói előfordulnak, s melyekben csak bizonyos mássalhangzók bizonyos számmal. Megjegyezték a hibásan írott szavakat; s azokat, melyeket nem kell olvasni, habár ott állanak is a szövegben, hanem más szókat helyettük, melyeket a szövegen kívül, a jegyzékbe vettek; stb. Ez a munka a *Maszora*, a szöveg épségének *hagyományos* megállapítása. A hatodik századtól a tizedikig folyt ezen munka.

A zsoltárkönyv Targuma, mely 350—450 körül készült, a maszoretákétól eltérő szövegre vall; a Talmud és Midras eltérő szövegeket is közöl, s jámbor írástudók azon töprenkedtek, melyiknek hódoljanak a kettő közül? . . .

A maszoreták a magok szövegét tartották a hagyományos ép szövegnek; daczára hogy ezen szöveg tulajdonképen a tiberiási iskolának műve, s a babiloniai szövegtől eltérő.

A Maszora sokat tett ugyan a szöveg fentartására, de már eredetileg nem alapított meg kifogástalan szöveget, s ezen szöve-

get sem biztosíthatá, a másolókkal szemben, a további hibák ellen. Jámbor talmudista rabbik keservükben a pokolra kárhoztatják a hanyag másolókat. De elvégre maga az egyházi hatóság kénytelen volt engedni. Régente, ha csak pár hiba esett is a másolatban, a szöveg elvettetett, s hivatalos használatától eltiltatott: később már megengedték ezen hibák kijavítását, nehogy a szegény másolóknak, jobbára néptanítóknak, munkája kárba vesszen! . . . A tizenharmadik században Rabbi Meir ben Todrosz Abulfia Spanyolországban és Jakutiel ben Jehuda nagyon panaszkodnak a másolók ellen; Nakdan Jakutiel a másolóknak szemükre veti, hogy még a Tórát, a Móseh-öt könyvét is hanyagul másolják; szavakat elhagynak, vagy másokat szúrnak a szövegbe . . .

Olvassuk csak a zsoltárkönyv szövegét, mennyi abban az érthetetlen . . . nyelvtan, szókötés elleni hibás szó, mondat . . . Két szó egygyé iratott, egyből kettő lett, betűk cseréltettek fel . . . sorok vagy mondatok, szók hagyattak ki stb. mintha a másolók minden hibáikból mutatványokat akartak volna kiállítani.

Ezt a szöveget tehát, így amint áll, lefordítani nem szabad . . .

Igaz, hogy dogmatikai kérdések itt nem igen forognak szóban: de már a szöveg értelmetlensége egyáltalán bosszantó, oly munkákban, melyeket azért irtak a szerzők, hogy megértessenek . . .

III.

A héber szöveg helyreállítására alkalmas segédeszközök a legrégebb fordítások:

A görög; első sorban a *Septuaginta* szövege, fordítása minőségét tekintve nagyon szolgáljas, sokszor vissza kell fordítani zsidóra . . . hogy érthetőbb legyen. De az ily szolgáljas fordítás jobban kitünteti az eredeti szöveget, mint a szabadabb. Fordító néha félreértette az eredeti szöveget is. Ezen fordítás legalább is egykorú a kereszténységgel. Zsidó kézből származott. Legújabbban Nestle: *Psalterium Tetraglottum graece, syriace, chaldaice, et latine* . . . s ezen kívül a görög, szir, *khalda* szövegek külön kiadás által (Tubingæ, Londini, Lugduni Batavorum, Parisiis. 1879) könnyen hozzáférhetővé tette a legjobb szövegét. Kiadása a vatikáni kodexnek Vercellone és Cozza által 1866-ban kezdett kiadását, — a zsoltárkönyv 1871-ben jelent meg, — tartalmazza, kivéve a 105. zs. 27-ik versétől a 138-ik zsoltár hatodik verséig terjedő szöveget, mely a vatikáni kodexben hiányzik; ezt Tischendorf szinai kodexének 1862-ki

kiadásából vette. Egyébiránt a két szöveg egybehasonlítását is közli. Nestle kiadásai csakugyan megfelelnek azon czélnak, melyet kiadó elérni szándékozott . . . *Duplicem vel si vis triplicem persequer hanc editionem instituens. Primarius erat ut apparatus commodus iis praeberetur, qui textum Hebraicum Psalterii totiusque N. T. non sanum sed sanandum aestumant . . . s óhajtjuk hogy csakugyan teljesüljön ígérete: . . . meliora postmodum me praebiturum spero ad illustrandam historiam et restituendam originalem formam Psalterii Veterisque Testamenti . . . Psalterium Graecum ex romana codicis vaticani editione. Tubingæ etc. 1869. XII. l.*

Egyéb, hasznavehető régi görög fordítások a következők:

Aquila fordítása, 100—132-ben Kr. u. csak töredékeit bírjuk. A zsidóknál nagy tekintélyű volt, s pótolta a Septuagintát, melyet kezdetben a zsidók is ép úgy mint a keresztények is általában sugalmazott fordításnak tartottak. *Aquila* szó szerint fordít. Nemsokára

Theodotion is lefordította a héber bibliát görögre, 180—192 táján. Azon héber szavakat, melyeket nem értett, egyszerűen átírta görög betűkkel.

Symmachos, szinte közvetlenül a héber szövegből fordított, a második ker. század végén vagy a harmadiknak elején. A héber nyelvet jobban értette mint a Septuaginta zoltárfordítója.

Origenes, a tudós egyházi író, *Hexapla* nevű bibliai szöveggyűjteményében még más három görög fordításnak töredékes szövegét közli; a *quinta*, *sexta*, *septima* fordítást, tehát az *ötödik*, *hatodik*, *hetedik* görög fordítást számítva, a Septuaginta, *Aquila*, *Theodotion*, és *Symmachus* görög fordításai után. *Origenes* 254-ben halt meg s ekkor már legalább *hét* görög fordítás létezett . . . *Origenes* ezen nevezetes gyűjteményes munkájának legújabb és legjobb kiadását *Field* Frigyes eszközölte: *Origenis Hexaplorum quae Supersunt . . . fragmenta* in IV. vol. Oxonii 1868—1875 . . .

Mindezen források sok hasznavehető adatot tartalmaznak azon időből, midőn az írástudó rabbik még meg nem alapították a Maszora szövegét.

Egy további nevezetes segédeszköz, a régi szirus fordítás, az úgynevezett *Pesito*, vagy *Psitta*. Az eredeti héber szövegből készült, és szakértő embernek munkája, a második századból. *Nestle* kiadta igen jeles szövegét: *Psalterium Syriacum e codice Ambrosiano Saeculi fere sexti. Tubingæ stb. 1879.* Az Ambrus-féle

codexet 1868-ban Ceriani adta ki photolithografice, fényes, drága kiállításban.

Ezen szöveg feltűnőleg egybe vág azon szirus zsolnárszöveggel, melyet a legrégebb szirus kézirat — 600-ból — tartalmaz. Ezen codex a britt muzeum tulajdona. A *Psito* fordítás a szirus egyház hivatalos bibliája; valamint a Septuaginta a görög egyházé, s a *latin* Vulgata-féle fordítás a latin egyházé.

A *Septuaginta* és a *Psito* tehát a legrégebb fordítások. A *latin* a Vulgata-fordításról, a mennyiben a *zsolnárkönyvet* illeti, már fentebb szólottam. Jeromos a *zsolnárkönyvet* héberből is lefordította latinra, fen is maradt, de egyházi használatra, a fentemlített oknál fogva, nem alkalmazták . . . De használható a szöveg-kritika szempontjából. Nestle a *Psalterium Tetraglottum* kiadásában közli a *zsolnárkönyv* latin fordítását is.

Még a *zsolnárkönyvnek* *khalde* paraphrasisát, Targumját is használhatjuk. Ez ugyan a legkésőbbi forrás; 360—450 körül készült. — Nestle kiadásának szövege: *Psalterium Chaldaicum, ex Lagardiana recensione. Tubingæ stb. 1879 . . .*

Ezek tehát a régi fordítások, melyekből, körültekintő kritikával becses adatokat merithetünk.

IV.

Nem minden *zsolnárt* bír nagy költői becsesél; a fogság korából és a későbbi időkből származó *zsolnárok* általán véve gondolat-szegények s létániaszerűk. *Metrum* a héberben nincsen; hanem gondolat *rythmus*, és a *parallelismus*nak több neme. *Strófákra* csak kevés *zsolnárt* van felosztva; *Achrosticonos*, *Alphabeticus* *zsolnárok* is vannak, de ezen mesterkéeltség későbbi kelettű. Nyelv, irány tekintetében is nagy a különbség *zsolnárt* és *zsolnárt* között. Legújabbban *Bickell Gusztáv* bizonyítgatja, hogy a *zsolnárokban* hangsúlyos *rythmuson* alapuló verses alakok használtak. E mintára le is fordította a *zsolnárokat* és *Jób könyvét*. *Dichtungen der Hebräer zum erstenmale nachdem Versmasse des Urtextes übersetzt. Innsbruck 1882. II. kötet. És: Carmina V. T. metricæ. Oeniponti 1882. Elméletét e könyve tartalmazza: Metricæ biblicæ regulæ exemplis illustratæ. Oeniponti 1879.*

Ha nincs is *metrum* a héber szövegben, mely könnyiténé az eredeti szövegnek netán szükségessé vált helyreállítását: van még is a *parallelismusban* oly segédeszközünk, melyet e tekintetben

hasznunkra fordíthatunk. A párhuzamos sorok, akár ugyanazt mondják, tán fokozva is, vagy mondja egyik sor a másikkal ellenezőjét: mindkét esetben útmutatásul szolgálnak, ha bennük valamely kétes szó előfordulna. Okvetlenül úgy kell ezen értelmetlenséget kiigazítani, hogy a lehetetlen szó helyett olyat tegyünk, a mely a párhuzamosság követelményeinek megfelel. Azonfelül tekintetbe kell venni a héber betűk alakját is, a netáni elcserélés megállapíthatása miatt. A mely módon történhetett a másoló hibája, azon mód figyelembe vételével kell a hibaigazítást eszközölnünk. A másoló szemét sokszor tévedésbe ejtje a betűk hasonlósága s így történt, hogy a szövegbe nem illő szót írt, pedig talán csak egyetlen egy betűt látott rosszul . . . Sokszor úgy is helyre lehet ütni a hibát: hogy a szövegben foglalt mássalhangzókból, ezeknek más elosztása által, megtaláljuk a szövegbe illőbb szót; anélkül, hogy csak egyetlen egy mássalhangzót is újjal kellene pótolni. Mert a másolás közben az is megtörtént, hogy a mássalhangzók mind leirattak, de azoknak a későbbi írásmód szerint szavakra történt felosztásánál hiba történt. Régente ugyanis a héber mássalhangzók sorba irattak, mintha az egész sor egy hosszú szóból állana. Magánhangzók ugyanis régi időkben nem irattak. Még a sorok hibás elosztása is megesett. A jó elosztás visszaállítása helyreüti a hibát. Majd egész szavakat, vagy csak egyes betűket is kihagytak, vagy elcserélték a másolók. A *Maszóra* igen sokat jegyzett fel az ily nemű hibákból, de azért maradt még igen bőséges kalászat e téren; s a szövegjavításnál mindig tekintettel kell lennünk azon számtalan körülményre, mely a másolók tollát tévútra vezette . . .

Mindezen esetekben a párhuzamosság megfigyelése segíti javító munkánkat.

De másrészt a sok bizonytalan jelentőségű héber szó megnehezíti azt. A régi héber nyelvkincsből csak annyit birunk, amennyi az ó-szövetségi biblia könyveiben foglaltatik. A sémi testvér nyelvek: az arab, az arámi — szir és khald — nyujtanak ugyan némi útmutatást, de ezt nem szabad túlbecsülni: mert elvégre minden testvér nyelvnek megvoltak és vannak is saját külön útjai. Akarunk azonos szavakra, melyek a testvér nyelveken nem azonos, hanem eltérő, majd szűkebb, majd tágabb körű fogalmakat jeleznek.

A XVI-ik zsoltár példa lehet az eddig mondottakra.

(Vége köv.)

HATALA PÉTER.